

Васил Марков*

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА САКРАЛИЗИРАНИ ГЪБИ ОТ МЕГАЛИТНАТА КУЛТУРА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Vasil Markov

THE PRESENTATION OF SACRALIZED ROCK MUSHROOMS FROM MEGALITHIC SANCTUARIES IN THE BULGARIAN LANDS

Abstract: The study includes the presentation of sacralized rock mushrooms from megalithic sanctuaries in the Eastern Rhodopes Mountain, in the Western Rhodopes Mountain, images of mushrooms from the sanctuary in the Magura Cave in Western Stara Planina and a number of other monuments from the Bulgarian lands. A semantic and functional analysis of the images in the context of Indo-European religion and in particular of Thracian religion and mythology is proposed.

Keywords: *sacral images, megaliths, rock sanctuaries, Thracian religion, Indo-European Studies.*

Монументалните скални гъби са широко разпространен природен феномен в българските планини. Концентрирани са в Източните Родопи, но могат да се открият също в Западните Родопи, в Странджа, в Рила планина, в Източна и Западна Стара планина. Скалните гъби са привлекли вниманието на траките като природен код и още в древността са били сакрализирани. За това свидетелстват не само многобройните скалноизсечени жертвеници и археологическите следи от култови практики, но и редица български фолклорни легенди, свързани с тях. Легенди, които в повечето случаи могат да се изведат от древната тракийска митология и да се свържат, като генеалогия, с древнотракийската религия и култ.

Резултатът от структурния анализ на сакрализираните в древна Тракия монументални скални гъби показва, че култовите практики са били концентрирани в две основни позиции: Едната е „горе“, върху шапката на гъбата, където често се откриват многобройни, скалноизсечени жертвеници, събиращи дъждовна вода. Другата е „долу“, където нерядко се наблюдава скалноизсечена арка, преминаваща през „пънчето“ на гъбата. Понякога върху материковата скала „долу“, при входа и изхода на тези арки, също се намират скалноизсечени жертвеници или скални ниши. Те също представляват следи от осъществявани древни ритуали.

Тези факти в семантичен план ни отвеждат, от една страна, към образа на гъбата като символ на космическото дърво и на подредения космос (Топоров 1987: 335). От друга страна, ни насочват към образа на един божествен персонаж в Тракия, който има едновременно както соларни, така и хтонични черти. Това е тракийският Дионис – върховното мъжко божество в древна Тракия, мислено като всебог. Дионис, един от символите на когото е фалосът, отъждествяван с гъбата, като митологичен символ в Източното Средиземноморие (Ruck 2012: 193–209). Типичен пример в това отношение е монументалният менхир край с. Побит камък в Западните Родопи, оформен като огромен мъжки полов орган (Markov 2012: 117–123). Този паметник поставя въпроса за символиката и функциите на скалноизсечените жертвеници върху шапките на сакрализираните монументални скални гъби в древна Тракия.

---

* **Васил Марков** – проф., д.н.изк., Университетски научноизследователски център за древни европейски и източносредиземноморски култури при ЮЗУ „Неофит Рилски“, e-mail: ve22@abv.bg

Известни ни са няколко сакрализиранни скални феномена от този тип. Сред тях са скалните гъби от с. Дедец, Източни Родопи, при с. Осеново, Западните Родопи, и редица други. Най-типични в това отношение са скалните гъби от тракийското мегалитно светилище „Манатар кая“ край с. Бели пласт, Кърджалийско (обр. 1.). Разположението на жертвениците по шапките на каменните гъби е такова, че напомня за белите точки по гуглата на червената мохуморка (*Amanita Muscaria*) – една халюциногенна гъба по тези географски ширини (Wasson, Hofman, Ruck 1978; Топоров 1979: 234–236; Гемкрелидзе, Иванов 1984: 652–654; Маразов 1992: 23–99). Това ме кара да предполагам, че става дума за каменен иконичен образ на свещената гъба, от която вероятно ранните индоевропейци са извличали свещената течност сома, даряваща безсмъртие. От друга гледна точка, като силуети монументалните скални гъби от село Бели пласт изумително напомнят на обикновени манатарки (*Boletus edulis*) или може би огнени манатарки (*Boletus Satanas*). Пак в тази връзка е и името на местността – Манатар кая, превод от турски език – ‘скала/скална манатарка’.

На второ място, трябва да отбележа пълните с дъждовна вода жертвеници. Както вече съм имал повод да посоча (Марков 2007: 123–144), дъждовната вода за ранните индоевропейци е символ на небесната сома, идваща на земята от небесните крави – облаците (Елизаренкова 1995: 462–463; Георгиева 1993: 128). Нещо повече, според древните индоевропейски представи гъбите са свързани с Бога на бурята и неговите проявления – гъмотевиците и дъжда. Според други митологични представи на индоевропейците дъждовната вода се мисли като мъжка семенна течност, с която небето (мъжкото божество, б.а.) опложда земята – отъждествявана с Великата богиня майка (Топоров 1979: 253–259). Това е най-ранната митологична представа за свещения брак, представена чрез природни кодове. В такъв смисъл става дума за свещена течност, което в голяма степен обяснява скалноизсечените жертвеници, събиращи дъждовна вода по върха на сакрализираните в древна Тракия скални гъби. Гъбите, които най-вече заради формата си, наподобяваща мъжки полов орган, се отъждествяват в древните митологични представи от Източното Средиземноморие с фалоса – символ на бог Дионис.

Тази представа за сакрализираната вода, свързана със скалните гъби, се е запазила в профанизиран и фолклоризиран вид хилядолетия наред в българската народна култура. И до днес битова представата, че ако си откършите камъче от скалните гъби в местността „Манатар кая“, поставите го да престои във вода и пиете от нея, ще бъдете винаги здрави. Ако сте болен, дори от неизлечима болест, ще оздравеете. Тази митологична представа за лечебната сила на дъждовната вода откриваме в митологичните вярвания, свързани с редица други тракийски мегалитни паметници. Такива са например Марков камък, край с. Долен, Гоцделчевско, Марков камък от Странджа планина, Говедар камен край град Щип, Р Македония (Марков 2007: 132–137).

Свещеният характер на водата от скалноизсечените жертвеници, разположени върху шапките на скалните гъби, кореспондира с още едно важно сведение от митологията на ранните индоевропейци – камъните/каменните съдове. С тяхна помощ била извличана свещената и халюциногенна напитка сома (Топоров 1979: 290–291). Бихме могли да предположим, че точно в тези каменни съдове чрез смесването на сакрализираната дъждовна вода с халюциногенни растения, в тракийската древност е добивана сакрална халюциногенна напитка. Тя била необходима за шаманистичния ритуал по отиването до и връщането от отвъдния свят, при древните култово-обредни ритуали в Тракия. Вероятно на определен етап от развитието на древна Тракия свещената напитка сома е била заменена с вино при обредните практики. Това е алкохолна напитка с близък до халюциногенните вещества ефект върху човешкото съзнание (Маразов 2000; Hofman 2012:64). Напитка, която се извлича от свещеното растение на бог Дионис – лозата – и подобно на сома при ранните индоевропейци се мисли като неиконичен образ на Бога.

Погледнати в структурен план, жертвениците върху шапките на монументалните каменни гъби от древна Тракия се намират в позицията „горе“, на върха на космическото дърво, семантично съотносимо с върха на космическата планина. Това е небесното пространство, там, откъдето според ведическите текстове идва сома в света на хората (Топоров 1979: 288).

Маркирането на каменните гъби от Манатар кая със скални изсичания намира паралели в скалните гъби от с. Дъждовница, Кържалийско (обр. 2.) и с. Женда (обр. 3.), белязани с трапецовидни ниши, както и скалните гъби от с. Добромирци (обр. 4.) и с. Джованци (дн. с. Котани в Р Гърция, б.а.) (обр. 5.) – Източни Родопи, каменните гъби от Скалната сватба край с. Осеново (обр. 6.), Западни Родопи край които се наблюдават значими групи скално-изсечени жертвеници.

Внимание заслужава и народната легенда, обясняваща възникването на скалните гъби в местността „Манатар кая“. Тя определено има демиургически характер. Според нея там живеели четири сестри, дъщери на въглищаря Радуил. Нашественици заробили тази земя, а предводителят им решил да избере най-хубавите моми за себе си. Четирите дъщери на въглищаря отказали да се покорят. Започнали да хвърлят камъни по конника, който искал да ги отвлече. Конят се изправил и конникът паднал на земята. Тогава девойките се нахвърлили върху му и го разкъсали на части. Помощникът му обаче извадил меч си и посякъл първата от тях. Тя мигновено се превърнала в гъба. Същата участ последвала и другите две сестри. Четвъртата още преди да замахне, също се превърнала в гъба. Уплашил се палачът и понечил да избяга, но още при първата крачка той също се вкаменил. Превърнал се в черна скала. Местните хора я наричат Кара тепе – в превод ‘Черния връх’.

Многобройните мотиви за вкаменяване, семантичната съизмеримост между митологичен герой и скален феномен определено ни отвеждат, като генеалогия, към сцени от хетската и древногръцката митология. В тях се разказва за богове и герои, израснали от скала или преварнати в скали (Paus IX.16.1, Ovid. Meth.VI. 71–111; Попко 1983: 133–148). Още по-интересен е мотивът с разкъсания и разчленен с голи ръце от четирите моми мъж. Това е митологична сцена, която твърде много напомня за менадите от Дионисиевите вакханалии.

Специално трябва да обърне внимание върху ярко личащата генеалогична връзка между хората и гъбите. Митологична представа, която е много по-стара от тракийската цивилизация. Тя е широко разпространена в митологиите на планетата, поради което следва да се мисли, че трябва да се отнесе към палеолитния или мезолитния пласт от митологиите на човечеството (Топоров 1987: 335). Тази митологична представа е визуализирана например в каменните гъби с човешки и животински лица, произхождащи от културата на майте в Централна Америка. Тя е надживяла времето и се е съхранила в българския фолклор. Според митологичните представи на българите, засвидетелствани в Средните Родопи и в Западна Стара планина, хората са произлезли от гъбите. Първо, имало една женска и една мъжка гъба... От тях станали хората. Нещо повече, в друга българска народна легенда се разказва, че Господ заповядал да се явят първите хора. Това били жидовете – огромни по ръст хора. Те, според легендата, изникнали от земята като гъби (Йорданова 2002: 257–260). Още едно свидетелство от българския фолклор за семантичната съизмеримост и генеалогичната зависимост между гъбите и хората.

Специално внимание заслужава огромната скална гъба от върха на тракийското мегалитно светилище „Салъков бук“ (обр. 7.), разположено в Западните Родопи. Под шапката на гъбата е пробита скална арка. Тя представлява древно тракийско астрономическо съоръжение за наблюдение изгрева на слънцето в деня на лятното слънцестоене (Мъглова, Стоев, Стоева, Стефанов 2010: 53–71). Шапката изглежда почти изцяло легнала върху материковата скала. На върха и е изсечен огромен каменен съд за събиране на сакралната течност. Тя се изливала през скално изсечен канал в просвета на мегалитна арка, преминаваща под скалната гъба. Отдолу шапката на гъбата е набраздена от множество изсичания, напомнящи долната част на гъбата, както и пчелна пита, едновременно. Откритата от нас на терена тракийска керамика датира паметника най-общо в I хил.пр.Хр.

При изследването на скалните арки от разположените в съседство тракийски мегалитни светилища Скрибина и Градището бяха установени живи народни лечебни практики. Болните, най-вече жени, страдащи от безплодие, влизат рано сутрин заедно с лъчите на изгряващото слънце в скалните арки. Провират се през тях и оставят върху скалите старата си горна дреха, която предварително са облекли. Остават отдолу по нова дреха. Така символично, преминавайки през арката с първите лъчи на слънцето, болните изоставят там, в подземния свят, старата си болна същност и се раждат отново като „нови“, здрави хора. Ритуалът винаги завършва с обредно измиване/изкъпване на територията на древното светилище. Вече свързах, в генеалогичен план, този ритуал с култово-обредните практики на древните траки по прераждането и обезсмъртяването (Markov 2012a: 265–273).

На базата на известните антични и фолклорни паралели считам, че събираната в каменния съд сакрализирана течност от върха на мегалитната гъба в тракийското светилище „Салъков бук“ е служела за обредна баня. Обредна баня, която се е извършвала в деня на лятното слънцестоене. Този ритуал е известен у множество индоевропейски народи. Това навярно се е случвало в момента, когато посвещаваният мист заставал рано сутринта от изток пред скалната арка. Той влизал заедно с първите

слънчеви лъчи и ставал свидетел на Сътворението, на светото зачатие на младия Бог. Ставал свидетел на свещения брак между мъжкото божество – символизирано от слънцето, и Великата богиня майка, символизирана от скалната утроба на мегалитната арка (Фол 1991: 230–25). Навярно онзи, който станел свидетел на този мистичен акт, можел да се надява на вечен живот след смъртта.

Изследваният паметник далеч не е единичен случай. Същата структура – скално изсичане – жертвеник върху шапката и скална арка в подножието на пънчето – притежава каменната гъба от тракийското светилище „Големият камък“ в Странджа.

Особено оригинален вид има скалната арка, образувана от подпрените гугли на две скални гъби в мегалитното тракийско светилище „Манатар кая“ край с. Бели пласт, станали от вкаменените моми, отказали да станат съпруги на антагониста.

Две скални гъби – едната в Източна Стара планина при с. Доброван, а другата от Източните Родопи, областта Еврос, Р Гърция (Kiotsekoglou 2012: 124–184) са маркирани при основата на пънчетата със скалноизсечени ниши, следи от древни култови практики.

Отново ще се върна на структурата на каменната гъба като символ на космическото дърво. Провирайки се през скалната арка, посвещаваният минавал под скалната гъба, което в структурно-семантичен план следва да се тълкува като влизане и излизане от подземния свят. Обред на преход, който не само има шаманистичен характер, но може да се тълкува и като повторение на онова, което правят в изначалното митологично време тракийските богове Дионис и Залмоксис, както и Орфей – слизат и излизат от преизподнята (Попов 1995: 185–205). Който бил посветен и можел да повтори сакралния път на Бога в двете митологични пространства, навярно имал надеждата, че това ще се повтори с него и след смъртта. Иначе казано, ще получи безсмъртие.

Че действително сакрализираните в древна Тракия скални гъби са свързани с темата за свещения брак, свидетелства и картината от Каменната сватба в село Зимзелен, Кърджалийско. Скалният феномен представлява голяма и причудлива група бели скали. В източния им край се вижда двойка големи фигури, неподобяващи мъж и жена. Народът ги оприличава на двамата вкаменени младоженци, а останалите скали – на вкаменено шествие от сватбари. Според местната легенда един момък залюбил мома от съседно село. Вдигнали сватба. Сватбарите взели момата от дома и и тръгнали към момковото село. По пътя духнал силен вятър и вдигнал булото на булката. Свекърът зърнал лицето ѝ и се прехласнал по нея. Бил сторен голям грях и Бог вкаменил цялата сватба.

Скалният феномен е сакрализиран още в древна Тракия, ако се съди по античната керамика, която наблюдавах на терен. Легендата вероятно също има античен произход. Тя, макар и в силно християнизиран и фолклоризиран вид, напомня за многобройните инцестни бракове, които имат древните източни божества, а също и Зевс от мистериалната орфическа религия.

За нашето изследване най-голям интерес представлява западният край на скалния феномен „Каменната сватба“ от с. Зимзелен. Там са оформени група монументални скални гъби (обр. 8.). В подножието на скалните гъби, в позицията „долу“ са изсечени няколко скални ниши, свързани със система от проходи – скални арки, ориентирани изток–запад.

С тази си характеристика комплексът от скални гъби в село Зимзелен, Кърджалийско, напълно напомня в структурен план огромната скална гъба от тракийското светилище Салъков бук. Скална гъба, която е свързана със свещения брак на слънцето, отъждествявано с Дионис-Сабазий в Тракия и земята – отъждествявана с Великата богиня майка. При скалните гъби от Зимзелен тази теза се поддържа и от съхранената до наши дни фолклорна легенда – наследство от древния демиургически мит. Легендата свързва образуването на скалния феномен със свещения брак. Свещен брак, който вероятно в древната тракийска митология е мислен в подземния свят. За това свидетелства и култовият комплекс от скални арки и изкуствени ниши/пещери, поставен в позицията „долу“, под пънчетата на скалните гъби. Тези факти, макар и най-общи, определено ни отвеждат, като паралел, към мита за брака на бог Хадес с Коре/Персефона в подземното царство от древноелинската митология. Това е мит, дълбоко свързан с култово-обредните практики от мистериалното светилище в Елевсина.

Едни от най-богатите и най-близки до орфическия вариант за свещения брак в подземното царство, от който се ражда Дионис-Загрей, са група български народни легенди, свързани с пещерата Магура, разположена в Западна Стара планина. Легендите се поддържат от изобилен археологически материал – скални рисунки, илюстриращи свещения брак в подземния свят, при това свързан с изображенията на свещени гъби.

Най-впечатляваща от всички е легендата за водния бик от Рабишкото езеро (Петрова, Джонов 2001: 106–113). Тя разказва, че змеят грабнал най-хубавата мома от селския карстов извор, разположен над селото. Отнесъл я в пещерата Магура и се оженил за нея. От този брак се родили чудновати момче и момиче. Момчето имало тяло на човек и глава на бик, а момичето било с глава на жена и тяло на риба. Змеят загинал под срутилата се пещера. Неговото място било заето от сина му, който се превърнал във воден бик. Легендата го описва като владетел на бурите и едновременно с това като покровител на плодородието – притежаващ много вино и жито. В същото време е представен и като страшно чудовище, разкъсващо с рогата си селския добитък. То било победено от селския бик, едва след като му изковали златни шишове за рогата и сребърни копита.

Трябва да отбележа, че змеят грабнал момата от конкретна местност – селския извор. Това е широко разпространен мотив в българската народна традиция, определено свързан с древната, като генезис, митологична представа за змея като стопанин на водоизточници и покровител на плодородието (Марков 1997: 76–80). При теренно проучване в региона на село Рабиша, както вече посочих, попаднах на изключително оригинален и свързан с мита за отвличената мома древнотракийски скално изсечен жертвеник/улей. Той има формата на огромна змия – змей. Над това изображение е оформена дълбока кръгла дупка/жертвеник в скалата. В нея се втича друг подобен улей. Край извора и жертвеника се наблюдават следи от значително по размерите си трако-римско селище.

Явно това е светилището, където в древността са правени възлияния за змея – стопан на карстовия извор. Така става ясно, че най-хубавата мома от с. Рабиша е грабната от място, сакрализирано още в древността. Свещено място, което е било посветено на хтоничната природа на тракийското мъжко божество. В тази връзка за нас е важен фактът, че и в древна Елада се сочели многобройни, сакрализирани впоследствие местности, откъдето Хадес според местния вариант на мита грабнал Коре и я отнесъл в подземния свят (Paus II. 36.7; Ovid. Meth.V. 449–489).

Момата била отнесена в пещерата Магура – символ на подземния свят, където според легендата се намирало подземното жилище на змея. Сюжет, който има многобройни паралели от български народни легенди, приказки и обредни песни (Георгиева 1983: 79–109). Така ставаме свидетели на артефакт от широко разпространената в древното езическо мислене митологична представа за смъртта като сватба с божеството на подземния свят. В структурно отношение тя отговаря на древноелинския мит за отвличането на момата Коре от господаря на преизподнята – Хадес в подземния свят. Показателен е и фактът, че в един релеф, произхождащ от античния град Хиеропол (Памук кале, б.а.) в Анатолия, бог Хадес е показан да отвлича момата Коре с колесница, теглена от змейове.

Пещерното жилище на змея е съизмеримо, в семантичен план, с подземния дворец на владетеля на отвъдното царство в елинската митология. Това е мястото, където той превръща момата Коре в своя жена и царица – Персефона. Т. Гемкрелидзе и В. Иванов са склонни да свържат този мит с широко разпространената у индоевропейците обичайна сватбена практика за отвличане на мома за невеста, сочейки ранни свидетелства у арии, хети, елини и римляни (Гемкрелидзе, Иванов 1984: 756–753).

Изключителен интерес в това отношение представляват част от скалните рисунки в светилището от пещерата Магура. Там твърде натуралистично и недвусмислено е изобразен свещен брак в подземния свят между мъжка и женска фигура (обр. 9.). Край тях са показани изображенията на гъби с дебели пънчета, наподобяващи манатарка. Още едно изображение на манатарка е представено над образа на слънчевото божество в това пещерно светилище. Най-вероятно става дума за видът „Огнена манатарка“, известна в българската народна култура още като „Дяволска гъба“ (*Boletus Satanus*). Гъбата има халюцигенни свойства и положително въздействие върху мъжката полова активност (Stoytchev, Gerasimova 1994: 8–22; Стойчев 2000: 3–6). Трябва да обърна внимание, че гъбите са от близък вид – манатарки (*Boletus edulis*), като каменните гъби от мегалитното светилище „Манатарка“ от Източните Родопи и редица други сакрализиранни скални гъби в Тракия. Това повторение едва ли е случайно. Навярно се касае за сакрализирането на точно определен вид гъби.

Може да се предполага, че сакрализираните в древността халюциногенни гъби от изображенията в Магурата са използвани като опиат за пренасяне на участващите в ритуала по свещения брак в отвъдното, в божественото пространство.

Пещерното светилище датира от късния палеолит до бронзовата и края на старожелязната епоха. Според последните датировки основната част от изображенията се отнасят към късния халколит или

към бронзовата епоха (Стойчев 1998: 143–183; Миков 1955: 71–72). Не влиза в противоречие с нашето тълкуване и тезата за фиксирането на годишен календар в изображенията от Магурата (Стойчев 1998: 167). Това свързва изображенията и „змейската“ легенда от пещерата Магура със сезонните митове в древността, обясняващи смяната на сезоните и вечния кръговрат в природата. В гръцката митология това е митът за отвличането на момата Коре от бог Хадес и сватбата им в подземния свят. Мит, дълбоко свързан с мистериалните култово-обредни практики от светилището в Елевсина в древна Елада. Светилище, което според група изследователи, също води началото си от тракопеласгийската етнокултурна общност (Фол 2004: 25–36).

Ритуалната практика да се използва свещена напитка, приготвена с помощта на халюциногенни гъби, ни е известна от Елевсина (Wasson, Hofman, Ruck 1978: 24–28). Забележителен в този ред на мисли е античният релеф, съхраняван днес в Лувъра. Там Деметра и Персефона са изобразени държащи в ръцете си гъби (Holmberg 2012: 228). Тази теза се поддържа и от някои, засвидетелствани по археологически път, тракийски мито-ритуални практики. Така например в преддверието на тракийската гробница от Казанлък е намерен позлатен глинени венец. Принадлежал е на погребания тракийски аристократ. Заедно с обичайните растителни мотиви, характерни за този вид сакрални атрибути – символи на безсмъртието, се наблюдават и две малки позлатени гъби (обр. 10., по Живкова 1974). В кръглата гробна камера със средствата на монументалната елинска живопис от IV в. пр. Хр., е изобразена сватбата на тракийския аристократ в подземния свят. Сватба, която в мито-ритуален план повтаря свещения брак на бог Хадес с Коре/Персефона в подземното царство и осигурява безсмъртието на участниците в нея. Починалият е показан в тържествена поза, увенчан със златен венец на главата. Вероятно това е същият венец, включващ и свещените гъби в декорацията си.

ЛИТЕРАТУРА

- Гемкрелидзе, Иванов 1984:** Гемкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Т. II, Тбилиси: Издательство Университета Тбилиси. [**Gemkrelidze, Ivanov 1984:** Gemkrelidze, T. V., Ivanov, V. V. Indoevropeskiy yazyk i indoevropetsy. Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskiy analiz prayazyka i protokul'tury. T. II, Tbilisi: Izdatel'stvo Universiteta Tbilisi.]
- Георгиева 1993:** Георгиева, Ив. Българска народна митология. София. [**Georgieva 1993:** Georgieva, Iv. Balgarska narodna mitologiya. Sofia.]
- Елизаренкова 1995:** Елизаренкова, Т. Я. Мир идей ариев Ригведы. В: Ригведа. Мандалы V–VIII. Москва: Наука. [**Elizarenkova 1995:** Elizarenkova, T. Ya. Mir idey ariyev Rigvedy. V: Rigveda. Mandaly V–VIII. Moskva: Nauka.]
- Живкова 1974:** Живкова, Л. Казанлъшката гробница. София. [**Zhivkova 1974:** Zhivkova, L. Kazanlashkata grobnitsa. Sofia.]
- Йорданова 2002:** А. Йорданова. Два фолклорни варианта на митологемата за създаването на света от гъби. В: Известия на исторически музей Кюстендил. Т. VII, с. 257–260. [**Yordanova 2002:** A. Yordanova. Dva folklorni varianta na mitologemata za sazdavaneto na sveta ot gabi. V: Izvestia na istoricheski muzey Kyustendil. T. VII, s. 257–260.]
- Маразов 1992:** Маразов, Ив. Мит, ритуал, изкуство у траките. София: УИ „Климент Охридски“. [**Marazov 1992:** Marazov, Iv. Mit, ritual, izkustvo u trakite. Sofiya: UI „Kliment Ohridski“.]
- Маразов 2000:** Маразов, Ив. Тракия и виното. Русе: Дунав прес. [**Marazov 2000:** Marazov, Iv. Trakiya i vinoto. Ruse: Dunav pres.]
- Марков 1997:** Марков, В. Митологични символи от Класическия Изток, Източното Средиземноморие и Балканите. София: Респект. [**Markov 1997:** Markov, V. Mitologichni simvoli ot Klasicheskiya Iztok, Iztochnoto Sredizemnomorie i Balkanite. Sofia: Respekt.]
- Марков 2007:** Марков, В. Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. [**Markov 2007:** Markov, V. Kulturno nasledstvo i priemstvenost. Nasledstvo ot drevnoezicheskite sveti mesta v balgarskata narodna kultura. Bлагоевград: UI „Neofit Rilski“.]
- Миков, 1955:** Миков, В. Рисунките в пещерата Магурата. – В: Изкуство. Кн. 3, с. 71–72. [**Миков, 1955:** Миков, В. Рисунките в пещерата Магурата. – В: Изкуство. Кн. 3, с. 71–72.]
- Мъглова (Стоева), Стоев, Стоева, Стефанов 2010:** П. Мъглова, Ал. Стоев, М. Стоева, П. Стефанов. Пространствена ориентация на трилити и скални арки от Западните Родопи. Археoaстрономическа интерпретация. – В:

- Границите на културологията. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, с. 53–71. [**Maglova (Stoeva), Stoev, Stoeva, Stefanov 2010:** P. Maglova, Al. Stoev, M. Stoeva, P. Stefanov. Prostranstvena orientatsiya na triliti i skalni arki ot Zapadnite Rodopi. Arheoastronomicheska interpretatsiya. – V: Granitsite na kulturologiyata. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“, s. 53–71.]
- Петрова-Джоанов 2001:** Петрова, Е., Кр. Джоанов. Приказни видения. Легенди от Белоградчишкия и от Видинския край. София: ПАЛ. [**Petrova-Dzhonov 2001:** Petrova, E., Kr. Dzhonov. Prikazni videnia. Legendi ot Belogradchishkia i ot Vidinskia kray. Sofia: PAL.]
- Попко 1983:** Попко, М. Митология на Хетска Анатолия. София: Български художник. [**Popko 1983:** Popko, M. Mitologia na Hetska Anatolia. Sofia: Balgarski hudozhnik.]
- Попов 1995:** Попов, Д. Богът с много имена. София: Свят. Наука. [**Popov 1995:** Popov, D. Bogat s mnogo imena. Sofia: Svyat. Nauka.]
- Стойчев 1998:** Стойчев, Т. Археoaстрономия: Праисторически свидетелства за измерване на времето от България. София: Агато. [**Stoychev 1998:** Stoychev, T. Arheoastronomia: Praistoricheski svidetelstva za izmervane na vremeto ot Balgaria. Sofia: Agato.]
- Стойчев 2000:** Стойчев, Т. Гравюри на пилотибни гъби в находището на скално изкуство Царевец, България. В: Археологически вести. Т. III, с. 3–6. [**Stoychev 2000:** Stoychev, T. Gravyuri na psilotsibni gabi v nahodishteto na skalno izkustvo Tsarevets, Balgaria. V: Arheologicheski vesti. T. III, s. 3–6.]
- Топоров 1979:** Топоров, В.Н. Семантика мифологических представлений о грибах. В: Balkanica. Лингвистические исследования. Москва: Наука. [**Toporov 1979:** Toporov, V.N. Semantika mifologicheskikh predstavlenii o gribakh. V: Balkanica. Lingvisticheskiye issledovaniya. Moskva: Nauka.]
- Топоров 1987:** Топоров, В. Н. Грибы. В: Мифы народов мира. Т. I. Москва: Советская энциклопедия. [**Toporov 1987:** Toporov, V. N. Griby. V: Mify narodov mira. T. I. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya.]
- Фол 1991:** Фол, Ал. Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей. София: УИ „Климент Охридски“. [**Fol 1991:** Fol, Al. Trakiyskiyat Dionis. Kniga parva. Zagrey. Sofia: UI „Kliment Ohridski“.]
- Фол 2004:** Фол, В. Скалната древност на Елевсина. В: Seminarium Thracicum, Т. 6, с. 25–36. [**Fol 2004:** Fol, V. Skalnata drevnost na Elevsina. V: Seminarium Thracicum, T. 6, s. 25–36.]
- Hofman 2012:** Hofman, M. Menhirs, Mushrooms and Mystery: An Overview and Speculations on Ancient Thrace. In: The Stone Mushrooms of Thrace. Alexandroupolis: Ekataios, p. 59–81.
- Holmberg 2012:** Holmberg E. The Bull the Labyrinth and the Vortex of Creation and Dissolution. The Inner Journey and the Mushroom as a Facilitator for the Experience. In: The Stone Mushrooms of Thrace. Alexandroupolis: Ekataios.
- Kiotsekoglou 2012:** Kiotsekoglou, St. Stone Mushrooms of Thracian Megalithic Sanctuaries in the Aegean Thrace. In: The Stone Mushrooms of Thrace. Alexandroupolis: Ekataios, p. 124–184.
- Markov 2012:** Markov, V. Stone Mushrooms of Thracian Megalithic Sanctuaries in the Western Rhodopes and Rila Mountains. – In: The Stone Mushrooms of Thrace. Alexandroupolis: Ekataios, p. 117–123.
- Markov 2012a:** Markov, V. “Lebende“ Thrakische megalith-heiligtuemer aus Suedwestlichen Bulgarien. In: Megalithic Monuments and Cult Practices. Proceedings of the First International Symposium. Blagoevgrad, 11–14 October 2012. Blagoevgrad: Neofit Rilsky Universty Press, p. 265–273.
- Ruck 2012:** Ruck, C. A. P. The Greet God Sabazios and the Grab Dance in Athens. – In: The Stone Mushrooms of Thrace. Alexandroupolis: Ekataios, p. 193–220.
- Stoyzchev, Gerasimova 1994:** Stoyzchev, T., V. Gerasimova. Bronze-Age Regional Calendars in Monochrome Cave Paintings in Bulgaria. – In: Annuary of Departament of Archaeology. NBU, vol. I. Sofia, p. 8–22.
- Wasson, Hofman, Ruck 1978:** Wasson, R. G., A. Hofman, C. A. P. Ruck. The Road to Eleusis: Unveiling the Secret of the Mysteries. NY–London.